

Сидоренко В.В. Художньо-педагогічна творчість як визначальний компонент розвитку педагогічної майстерності вчителя української мови і літератури / В.В. Сидоренко // Наукова скарбниця освіти Донеччини. – Донецьк. – 2012. – № 3. – С. 51-56.

УДК 371.14:[811.161.2+821.161.2]

Сидоренко В.В., к.філол.н., доцент

ХУДОЖНЬО-ПЕДАГОГІЧНА ТВОРЧІСТЬ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНИЙ КОМПОНЕНТ РОЗВИТКУ ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ ВЧИТЕЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ І ЛІТЕРАТУРИ

Сидоренко В.В. Художньо-педагогічна творчість як визначальний компонент розвитку педагогічної майстерності вчителя української мови і літератури.

У науковій розвідці розглянуто художньо-педагогічну творчість як обов'язковий компонент розвитку педагогічної майстерності вчителя української мови і літератури в післядипломному просторі. Описано професійно значущі та особистісні креативні якості, здібності, навички словесника-акметворця. Висвітлено напрями формування художньо-педагогічної творчості вчителя-словесника в умовах післядипломної педагогічної освіти.

Ключові слова: педагогічна майстерність, художньо-педагогічна творчість, креативні здібності, акметворець, творчий потенціал, сенситивні періоди мовно-літературної творчості.

Творчість є надіндивідуальним типом креативності, в якому з'являється надіндивідуальна відповідальність за породження надіндивідуально необхідного.

О.С. Анисимов. Креативная акмеология. – М., 2008. -С. 7.

Постановка проблеми. Педагогічну майстерність учителя української мови і літератури дослідники простежують у кореляційному взаємозв'язку із категорією педагогічної творчості, із виробленою словесником протягом життя ексклюзивною, високоефективною педагогічною системою, сформованими креативними здібностями і якостями особистості, творчою активністю, що спричинюється специфічними внутрішніми потенціями та сприяє продуктивно-перетворювальній діяльності. Варто зазначити, що в різних видах праці, як і педагогічних спеціальностях, творчість має певні особливості, зумовлені змістом і характером професійної діяльності, вимогами і таксономією цілей конкретно взятої освітньої галузі, індивідуальними рисами працівника. Викладання мови і літератури є зовсім особливою, специфічною галуззю творчої педагогічної діяльності [3, с. 46-47, 146, 148-149, 150, 168; 5, с. 21], що вимагає від словесника-україніста нестандартного художнього педагогічного мислення, особливої естетичної природи процесу передачі мовно-мовленнєвих та літературних знань, формування метакомпетентностей, предметних компетентностей і

компетенцій, високого рівня організації професійно-педагогічного спілкування з усіма суб'єктами навчально-виховного простору.

Аналіз актуальних досліджень і публікацій. На творчій сутності професійної діяльності вчителя-словесника, що несе інакший потужний заряд порівняно зі шкільними навчальними дисциплінами навіть художньо-естетичного циклу, наголошували Т.Г. і Ф.Ф. Бугайки, Н.Й. Волошина, Є.М. Ільїн, В.А. Кан-Калик, М.Г. Качурин, О.М. Куцевол, Н.К. Малютіна, М.І. Пентилюк, Г.Л. Токмань, І.О. Синиця, В.І. Хазан та ін. Окреслюючи специфіку творчої професійної діяльності вчителя-словесника, Є.М. Ільїн [2, с. 40, 56] наголошував: «У математиків і словесників різні шляхи до вершин. <...> Словесник має використовувати свій прийом, не тільки пояснювальний, відображувальний, але й той, що демонструє процеси мистецтва». Показниками творчого потенціалу вчителя української мови і літератури визначено широкий кругозір, пізнавальні інтереси, ініціативність, творчий досвід, активну професійну позицію, творче чуття, високу самоорганізацію професійної діяльності, оригінальність мислення, здатність до педагогічної імпровізації, нестандартність, пов'язану з пошуками продуктивних методів, форм, технологій навчання і виховання та зорієнтовану на перетворення існуючих умов. Як показує ретроспективне вивчення типології поглядів на природу і сутність педагогічної майстерності вчителя-словесника, категорія художньо-педагогічної творчості як складова педагогічної майстерності вчителя української мови і літератури не була предметом спеціальних досліджень. Це підтверджує **актуальність і значущість наукової розвідки.**

Метою статті є ґрунтовне дослідження компонентного складу, специфічних детермінант педагогічної майстерності вчителя української мови і літератури в умовах післядипломної освіти. Відповідно до поставленої мети **основні завдання наукової розвідки** окреслюємо наступним чином: 1) розглянути поняттєву кореляцію лексем «художньо-педагогічна творчість» і «педагогічна майстерність»; 2) розкрити сутнісний аспект художньо-педагогічної творчої діяльності вчителя української мови і літератури;

3) описати професійно значущі та особистісні креативні якості, здібності, навички словесника-акметворця; 4) висвітлити напрями формування художньо-педагогічної творчості вчителя-словесника як складової педагогічної майстерності в умовах післядипломної педагогічної освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Творчий феномен уроків української мови і літератури як мистецтва слова спричинено вивченням творів найвищої художньої вартості як неповторних явищ загальнолюдської культури, що сповнені потужного гуманістичного сенсу, прилученням дитини до системи духовно-етичних вселюдських цінностей. Крім того, цей навчальний предмет за своєю глибинною функцією є *людиноформувальним*, де відбувається формування творчого потенціалу кожного учня вершинними зразками художніх творів, персоналіями майстрів художнього слова (мовознавців, письменників, поетів, драматургів, публіцистів, літературознавців, літературних критиків), здійснюється плекання ціннісно-світоглядних орієнтирів, усвідомлення національної культури, звичаєвості, ментальності українського етносу, відчуття духовної спорідненості з його носіями. Поетапно, з уроку в урок, перед школярами в усій величі і красі розкривається квінтесенція культурних здобутків українського народу, менталітет національної спільноти, розширюється мовна картина світу всіх суб'єктів навчання, здійснюється рецепція художнього слова, соціальних і культурних форм, що характеризують ту чи іншу історичну епоху, ведеться діалог споріднених культур, минулого із сучасним, учня-читача, словесника-творця із митцем, письменником. Вивчення мови і літератури допомагає дитині вибудувувати власний світ цінностей, помічати й цінувати неповторну красу в мовних явищах, у творах мистецтва, вчинках людей, результатах їхньої продуктивно-перетворювальної діяльності, критично осмислювати вчинки літературних персонажів і свої власні на основі засвоєних загальнолюдських морально-етичних норм, застосовуючи їх у процесі подальшої життєдіяльності і життєтворчості, добирати для висловлення думки довершені мовні виражально-зображувальні засоби. Треба наголосити

також на *екзистенціальній спрямованості навчальної дисципліни*, у центрі уваги якої знаходиться вивчення і відображення буття людини та її внутрішні переживання, ірраціональне в людському «Я» для самотворення і самовдосконалення. Під час засвоєння змісту художніх творів та виконання комунікативних завдань на уроках української літератури і розвитку зв'язного мовлення перед дитиною постають ситуації екзистенційного вибору (підтримки чи не підтримки вчинків літературного героя, засудження чи виправдовування поведінки, умотивованості чи невмотивованості дій персонажів), на яких вона вчиться вибудовувати власну життєву позицію відповідно до потреб її буття, існування, світогляду, дій, учинків тощо, приймати рішення, брати на себе відповідальність. Учитель української мови і літератури якнайповніше порівняно з іншими навчальними предметами *супроводжує процес суб'єктивації дитини*, тобто включення в суб'єктний досвід учня думок і почуттів, досвіду автора художнього твору, літературного героя, проникнення в мову образів і ситуацій, відкриття їхнього глибинного смислу. Усе це допомагає словесникові *сформувати у кожного учня особистісну структуру пізнання мовно-літературних явищ*, виробити регулятиви пізнавальної діяльності й обрати неповторний індивідуальний маршрут розвитку словесної творчості.

Отже, на вчителя української мови і літератури покладено місію розвивати акмелінгвістичний, духовно-естетичний потенціал як окремого носія, так і цілого українського народу, всієї нації, творити особистість кожного вихованця, яскраво індивідуалізовану, усебічно розвинену, висококультурну, гармонійну з навколишнім всесвітом, формувати її інтелектуальний потенціал, прищеплювати естетичні смаки, сталі морально-етичні принципи. Творчий потенціал словесника-україніста, його нешаблонний підхід до кожного уроку, готовність супроводжувати сенситивні періоди мовно-літературної творчості дитини, застосування інноваційних освітніх підходів і технологій, спектру форм, методів і

прийомів вважаємо важливим засобом розвитку конструктивної мовної і літературної творчості учнів.

Сам предмет вивчення – мова і література – сприяє гармонійному творчому розвитку вчителя-словесника і суб'єкта його співтворчості, дитини. Розглядаючи основні якості діяльності вчителя-словесника, В.А. Кан-Калик і В.І. Хазан передусім акцентують увагу на художньо-педагогічній творчості, під якою розуміють мотивовану всім соціально-психологічним поглядом особистості вчителя свідому й сталу потребу в словесно-викладацькій діяльності як процесу вирішення сукупності художньо-педагогічних задач та всебічну готовність до її творчого здійснення [3, с. 133-134]. У запропонованому визначенні художньо-педагогічної творчості вчителя-словесника послідовно простежується органічне взаємопроникнення і синтез художніх та педагогічних компонентів, сплав педагогіки, мистецтва, етики й естетики, що утворюють цілісну структуру професійної діяльності педагога. Дійсно, учитель української мови і літератури герменевтично інтерпретує учням певні виміри **мовно-літературного комунікативного дискурсу**, зокрема *художній*, витлумачуючи як активний читач, співавтор створений автором художній текст, який віддзеркалює творчі пошуки, літературні і художньо-зображувальні знахідки митця, індивідуальну манеру письма, мистецьке новаторство, додаючи елементи власного літературно-критичного професійного бачення тексту; *психолого-педагогічний*, організовуючи процес навчання, виховання і гармонійного розвитку особистості, її підготовку до життя і праці на ґрунті високоартістичних культурно-історичних і мистецьких творів, героїчних вчинків людей, краси їх взаємин, духовного багатства, що зумовлює зміни у внутрішньому світі й поведінці; *естетичний*, допомагаючи дитині художньо-емоційно освоїти дійсність через естетичні погляди, почуття, судження конкретного автора на мистецтво, реалії життя, сенс буття, трактуючи систему образів, подій, учинків персонажів літературного твору, віднаходячи вплив художньо-мистецьких напрямів, стильових течій, ідеалів доби на світобачення митця, причому глибина і культура рецепції,

переосмислення прочитаного залежить від особистісних естетичних смаків, творчої уяви, образного мислення, художніх здібностей вчителя-філолога. Недаремно Є.М. Ільїн називає словесника майстром людинознавчих наук, який «перебуває ближче інших до педагогіки, тому що, з одного боку, має справу з конкретною людиною, учнем, а з іншого – із узагальнювальною, тобто літературним героєм» [2, с. 113], володіє книгою і психологією, здійснює індивідуальну роботу, дотримується формули від людини – через предмет – до людини [2, с. 218], а урок літератури дослідник вважає тим ґрунтом, куди висаджують юні паростки, джерелом, що втомлює спрагу, книгою мудрості, яка здатна захистити від багатьох невірних кроків [2, с. 218, 220].

За визначенням С.О. Сисоєвої, творчий учитель – це творча особистість з високим ступенем розвиненості мотивів, характерологічних особливостей і творчих умінь, що сприяють успішній творчій педагогічній діяльності, і яка внаслідок спеціальної професійної підготовки та постійного самовдосконалення набуває знань, умінь і навичок педагогічної праці, оволодіває вміннями формування творчої особистості учня у навчально-виховному процесі [10, с. 91]. **Здатність учителя української мови і літератури до педагогічної творчості є обов'язковою характерологічною ознакою словесника-майстра, професіонала високого гатунку.** Дослідники психології творчості відзначають унікальне співпадіння предмета творчості вчителя української мови і літератури: дитини, яка розвивається, формується, соціалізується, і інструмента – особистості словесника-творця, а також співтворчості партнерів професійно-педагогічної взаємодії та кінцевого результату у вигляді сформованих метакомпетентностей, предметних компетентностей і компетенцій, здібностей, ціннісних установок, ідеалів, естетичних читацьких смаків та естетичної свідомості. Це твердження знаходить продовження у дослідженні Л.С. Виготського [1, с. 291]: «Майстерність включає в себе не тільки технічні навички мистецтва, але дещо набагато більше: найтонше знання законів свого мистецтва,

відчуття стилю, композиційний талант, смак та ін. У минулі часи поняття «майстер» зовсім покривало собою поняття «художник».

У процесі педагогічної творчості зазвичай виділяють три етапи, зокрема *задум, перетворення задуму в обдуманний план, втілення плану в матеріальну форму*. Якщо дидактичний проект уроку мови і літератури, моделювання типу, визначення триєдиної мети (освітня, розвивальна, виховна) і завдань та їх реалізація під час перебігу навчального процесу набувають багато спільного з іншими шкільними предметами, то за кінцевим продуктом суттєво різняться. **Художньо-педагогічна творча діяльність учителя української мови і літератури передбачає створення духовних цінностей у вигляді спільного освітнього результату, оригінальних творчих зразків навчальної діяльності дітей.** Переконані, що учня можна навчити за конкретними формулами, прикладами розв'язувати математичні задачі, інтерпретувати хронометраж історичних подій, відтворювати завчені напам'ять фізичні або хімічні закони. Проте нешаблонного мислення, особливої життєвої позиції, розвинутого світогляду, самостійності суджень, багатогранної мовної картини світу потребує від кожного школяра зв'язне оформлення думки при створенні вартісних зразків власної мовленнєвої і літературної творчості, зокрема написанні творчих робіт (творів, переказів, есе, етюдів, нарисів, новел, образків, проектів, рефератів, доповідей, сценаріїв, науково-дослідних, пошукових робіт тощо) різних функціональних стилів з використанням функціонально-сміслових типів мовлення та їх комбінацій, виконанні аналітичних вправ проблемного змісту й розвивального характеру. Творчий розвиток учнів передбачає поступове формування здатності до творчості, тобто інтегральної якості особистості, що об'єднує спрямованість і мотиви, творчі вміння і психічні процеси, характерологічні якості особистості, які забезпечують людині успіх у творчості й підносять діяльність людини до творчого рівня.

Художньо-педагогічна творча природа професійної діяльності вчителя української мови і літератури як підґрунтя розвитку педагогічної

майстерності зобов'язує словесника мати специфічні, професійно значущі та особистісні креативні якості, здібності, навички, які в комплексі забезпечують творчий стиль поведінки й продуктивно-перетворювальної діяльності, ексклюзивність педагогічних дій, способів і результатів, готовність до творчих конструктивних перетворень у сферах життєдіяльності, зокрема:

- мотиваційно-креативні властивості: мотиви, інтереси, потреба в самореалізації, творча позиція;
- емоційно-креативні властивості: емпатія, багатий емоційний досвід, експресивна та емоційна емоційність;
- інтелектуально-креативні властивості та здібності: інтуїція, здатність до перетворень, уява і фантазія, дивергентне мислення, прогнозування;
- естетичні креативні властивості та здібності: прагнення до краси, естетична емпатія, почуття форми, стилю;
- комунікативно-креативні властивості: здатність співробітничати у творчій діяльності, мотивувати творчість інших, акумулювати творчий досвід;
- екзистенціальні креативні властивості: позитивна «Я-концепція», нонконформізм, індивідуальний стиль діяльності [4, с. 24].

Творча особистість – це креативна особистість, яка внаслідок впливу зовнішніх факторів набула необхідних для актуалізації своїх творчих можливостей додаткових якостей, що сприяють досягненню творчих результатів в одному чи декількох видах творчої діяльності [10, с. 130]. Учителі української мови і літератури – це зазвичай творчо обдаровані, художньо розвинуті люди, цікаві і багатогранні особистості зі стійкою системою суспільно значущих цінностей, яскраві індивідуальності, естети, прихильники і шанувальники прекрасного, витонченого, поліглоти, які для розширення індивідуального мовного досвіду в його культурних аспектах володіють кількома сучасними європейськими мовами, із широким колом пізнавальних інтересів та захоплень, поціновувачі різних видів мистецтва, обізнані з багатьма галузями науки, техніки і культури, що для професійної

діяльності виступає невичерпним джерелом інноваційних ідей, уможливорює здійснення інтегративної взаємодії в урочній і позаурочній діяльності, вибору потрібної аналогії і взаємозв'язку. Проведене нами на курсовому етапі міжтестастійного періоду інтерв'ювання вчителів української мови і літератури засвідчує, що найчастіше словесники самоактуалізуються, проявляючи свої креативні здібності і потенційні творчі можливості в написанні віршів, грі на музичних інструментах, співі, малюванні, вишиванні, театральних виступах, в організації фольклорних подорожей та етнографічних експедицій, колекціонуванні книжок і мистецьких творів, декоративно-ужитковому мистецтві та фітодизайні. Прагнення до оригінальності, непримиренність до методичної шаблонності, що бере виток у творчості, є важливим для становлення їх життєвих цінностей, пов'язане з усвідомленням себе як суб'єкта життєдіяльності і життєтворчості, становить основу позитивно-гармонійної «Я-концепції». Безперечна доказовість творчої сутнісної природи вчителів-словесників досягається *методом екземпліфікації*. Наприклад, за фахом В.О. Сухомлинський був учителем української мови і літератури. Про невичерпність інтелектуального багатства, невгамовну допитливість і творчий потенціал, витончене почуття краси словесника-майстра свідчать наступні факти. Василь Олександрович читав в оригіналі твори німецькою, англійською, японською, польською та іншими мовами, писав і зачитував учням власні твори-мініатюри, присвячені явищам природи, почуттям, переживанням: «Краплі роси під час сходу сонця», «Сонячні промені в гілках квітучого персика», «Персиковий сад», «Бджоли вилітають з вулика», «Гроза в лісі» тощо. Не уявляючи викладання мови без походів та екскурсій рідним лісом, без споглядання картин природи та вираження почуттів у словах, В.О. Сухомлинський організував «Школу під відкритим небом», систематично здійснюючи зі своїми вихованцями подорожі на природу. В.О. Сухомлинський присвячував спеціальні уроки таким словам, як зоря, вечір, степ, поле, річка, дзюрчить, мерехтить тощо, складав із дітьми твори, досягаючи того, щоб слово глибоко увійшло в

духовне життя вихованця, щоб учень міг передати словом найтонші почуття, враження від навколишнього світу. Цікавився сучасними досягненнями науки і техніки, наголошуючи: «По-справжньому любить свій предмет лише той педагог, який на уроці викладає соту частину того, що знає. Чим багатші знання педагога, тим яскравіше розкривається його особисте ставлення до знань, науки, книги, розумової праці, інтелектуального життя» [11, с. 183]. Протягом усього життя збирав власну бібліотеку, причому кожна книжка увійшла в майстерню виховання педагога як новий тонкий інструмент розвитку підростаючого покоління, стала мудрим учителем, порадиником, наставником, допомагала передати вихованцям нагромаджений попередніми поколіннями досвід. Крім того, при підборі книжок Василем Олександровичем урахувались інтереси і вподобання кожного з учнів Павлівської середньої школи.

Висновки. Отже, художньо-педагогічну творчість вважаємо одним із визначальних компонентів розвитку особистості вчителя української мови і літератури, удосконалення рівня його педагогічної майстерності, найпоказовішою сутнісною характеристикою, що спричинює професійно-фахову та особистісну самореалізацію вчителя-словесника в процесі професійної діяльності. Комплексна розробка методологічно обґрунтованої та експериментально апробованої системи на рівні післядипломної освіти, де відбувається підготовка творчого словесника-майстра, акметворця, розвиток його творчого потенціалу і креативних здібностей, є складною справою, адже для цієї професії, крім набутих професійно значущих знань, умінь і навичок, досвіду і професійної кваліфікації, потрібне природне обдарування (мовне чуття, художньо-естетична обдарованість), талант від Бога, наблизений до художнього, акторського, ораторського, природне самовіддане бажання педагога стояти на сторожі найголовніших святинь – Рідної Мови, Звичаєвості, Патріотизму, Мистецтва. Процес набуття творчих потенцій словесно-викладацької професії непростий, суперечливий, багатоаспектний, пролонгований, якому вчать протягом усього педагогічного життя,

накопичуючи професійний, особистісний та соціальний досвід, удосконалюючи сформовані метакомпетентності, професійні компетентності і компетенції, віднаходячи власний ефективний спосіб передачі компетентнісного і творчого досвіду. У зв'язку із цим доречно згадати спостереження за психологічною природою творчості, зроблені О.Н. Луком: «Творчо мислить той, хто хоче творчо мислити. Це не означає, що варто тільки побажати – і відразу приходять в голову творчі ідеї. Потрібно не лише миттєве побажання, а постійна націленість на працю, глибоке прагнення і смак до неперервних пошуків» [6, с. 72]. Крім того, для художньо-педагогічної творчої діяльності вчителя української мови і літератури потрібний вихід за межі навчального предмета та встановлення особистісно значущих зв'язків з іншими освітніми галузями. Робота із формування творчої особистості вчителя-словесника в умовах післядипломної освіти має здійснюватися протягом усього міжатестаційного циклу в різноманітних напрямках. Зокрема під час курсового етапу в структуру модульної навчальної програми закономірно повинні входити змістові модулі «Педагогічна творчість учителя української мови і літератури», «Креативна акмеологія», «Психологія творчості вчителя-словесника», в межах яких ґрунтовно розглядаються особливості і стадії творчого процесу в професійній діяльності словесника-україніста, механізми і рівні розвитку педагогічної творчості, психолого-педагогічні та методичні чинники формування творчої особистості на уроках мови і літератури. На практико-діяльнісному блоці кожного модуля словесники розв'язують навчально-пізнавальні і пошукові завдання, беруть участь в евристичних діалогах з певної проблеми, тренінгах розвитку креативних здібностей філолога. Підвищити рівень педагогічної майстерності і творчості словесників допоможе курсова підготовка з проблем науково-методичного і психолого-педагогічного супроводу філологічної обдарованості учнів, організації мовно-літературної конкурсної діяльності школярів, розробки і використання творчих вправ і завдань на уроках української мови і літератури, формування творчого потенціалу

особистості, активізації пізнавальної активності на засадах проектних технологій, використання пошуково-дослідницьких і різнорівневих індивідуально-творчих завдань. Неоціненне значення для формування творчого спеціаліста нової формації має залучення вчителя української мови і літератури до інноваційної дослідницько-пошукової та практично-експериментальної діяльності в складі учасника творчих майстерень, авторських шкіл, експериментальних майданчиків, шкіл-лабораторій, творчих груп учителів-предметників з певної інноваційної проблеми на рівні навчального закладу, шкільного і районного методичного об'єднання, області. Важливу роль також відіграє розробка і захист учителями української мови і літератури творчих методичних продуктів міжтестастійного періоду, зокрема проектів, кейсів, портфоліо із зразками власної та учнівської творчості.

Список джерел

1. Выготский Л.С. Педагогическая психология [Текст] / Лев Семёнович Выготский. – М.: Педагогика, 1991. – 480 с.
2. Ильин, Е.Н. Путь к ученику : раздумья учителя-словесника : кн. для учителя (из опыта работы) [Текст] / Евгений Николаевич Ильин. – М.: Просвещение, 1988. – 244 с.
3. Кан-Калик, В.В. Психолого-педагогические основы преподавания литературы в школе [Текст] : уч. пособ. для студентов пед. ин-тов / Виктор Абрамович Кан-Калик, Владимир Ильич Хазан. – М.: Просвещение, 1988. – 255 с.
4. Куцевол, О. Портрет творческого учителя литературы [Текст] / Олена Куцевол // Дивослово. – 2007. – № 1. – С. 24-29.
5. Куцевол, О. Творча сутність професійної діяльності вчителя літератури [Текст] / Олена Куцевол // Дивослово. – 2006. – № 5. – С. 14-21.
6. Лук, А.Н. Психология творчества [Текст] / Александр Наумович Лук. – М.: Наука, 1978. – 127 с.
7. Сидоренко, В.В. Сучасний учитель української мови і літератури як агент соціокультурних змін: інноваційні ролі і функції в післядипломному просторі [Текст] / Вікторія Вікторівна Сидоренко / Materiály VIII mezinárodní vědecko-praktická konference «Dny vědy-2012» (27 března-05 dubna 2012 roku). – Díl 31. Pedagogika: Praha. Publishing House «Education and Science» s.r.o – С. 33-36.
8. Сидоренко, В.В. Форми розвитку педагогічної майстерності вчителя української мови і літератури в контексті нової освітньої парадигми [Текст] / Вікторія Вікторівна Сидоренко / Матеріали III Міжнародного освітнього Форуму «Особистість в єдиному освітньому просторі» м. Запоріжжя, 26-29 квітня 2012 р.: Зб. наук. тез / наук. ред. В.В. Пашков, В.В. Савін, А.І. Павленко. – Т. 2. – Запоріжжя: Фінвей, 2012. – С. 241-244.
9. Сидоренко, В.В. Шляхи удосконалення професійної компетентності вчителя української мови та літератури в умовах особистісно зорієнтованого навчання : навчально-методичний посібник [Текст] / Вікторія Вікторівна Сидоренко. – Донецьк: Каштан, 2008. – 193 с.

10. Сисоєва, С.О. Основи педагогічної творчості: підручник для студ. вищ. навч. закл. [Текст] / Світлана Олександрівна Сисоєва. – К.: Міленіум, 2006. – 344 с.
11. Сухомлинський, В.О. Сто порад учителеві [Текст] / Василь Олександрович Сухомлинський. – К.: Рад. шк., 1988. – 304 с.